

Wstęp

Od 1648 roku trzy województwa ukraińskie Rzeczypospolitej – kijowskie, braclawskie i czernihowskie – stały się podstawą terytorialną formowania się kozackiego organizmu państwowo-militarnego jako samodzielnego podmiotu politycznego. Problematyka ta wywołuje dziś szczególne zainteresowanie historiografii ukraińskiej i rosyjskiej, co przekłada się na znaczną liczbę publikacji monograficznych, zbiorów materiałów konferencyjnych, artykułów w czasopiśmie historycznych i w końcu, wielu wydawnictw źródłowych. Jest to zrozumiałe, gdyż okres 1648–1676 można rozpatrywać jako pierwszą w tej epoce próbę uformowania państwa ukraińskiego, samodzielnego i suwerennego podmiotu politycznego, będącego jednak przedmiotem gry polityczno-dyplomatycznej państw sąsiednich, przy pośrednim udziale Szwecji, Brandenburgii i Siedmiogrodu.

Wielce skomplikowana to problematyka, wielowątkowa i niepozbawiona emocji, zwłaszcza po stronie ukraińskiej, ale także częściowo polskiej i rosyjskiej. Warto jednak zabrać głos w tej międzynarodowej dyskusji, tym bardziej że poniższa rozprawa zajmować się będzie jedynie drobnym wycinkiem burzliwej historii Ukrainy.

Kozaczyzna od wielu lat była przedmiotem zainteresowania historiografii polskiej, rosyjskiej, radzieckiej i ukraińskiej – czego efektem jest długa lista monografii. Jednakże okres 1658–1660 dopiero niedawno doczekał się większego zainteresowania. A przecież to właśnie wtedy zaczął się powolny upadek znaczenia Kozaczyzny, a w wydarzeniach tego okresu tkwią przyczyny Ruiny¹. Uгода hadziacka oraz czynniki, które doprowadziły

¹ Ruina – okres w historii Ukrainy od śmierci Bohdana Chmielnickiego (1657 rok) do 1676 roku, charakteryzujący się walkami o władzę pomiędzy różnymi ugrupowaniami starszyzny, ogromnym spustoszeniem terytoriów, ingerencją państw ościennych, którego konsekwencją był upadek znaczenia Kozaczyzny i podział Ukrainy między Rzeczpospolitą, Rosję i Turcję.

do jej zawarcia stały się katalizatorem serii wydarzeń, które ostatecznie doprowadziły do upadku jednego z twórców tego porozumienia, hetmana kozackiego Iwana Wyhowskiego i do podziału Ukrainy na dwie części – Prawobrzeże podporządkowane Rzeczypospolitej oraz kontrolowane przez Moskwę Zadnieprze. Jednak tradycje i idee, którymi kierowali się w polityce Bohdan Chmielnicki i jego następca, pozostały nadal żywe w łonie kozackiej elity, która wytrwale dążyła do zachowania autonomii w ramach obu państw. Równie istotne znaczenie dla dalszych losów Ukrainy, a nawet sytuacji w Europie Środkowo-Wschodniej miały rozgrywające się równoległe wydarzenia o charakterze wojskowym: m.in. wojna kozacko-rosyjska z 1659 roku, której kulminacyjnym punktem były bitwa pod Konotopem oraz działania głównej armii kozackiej podczas kampanii cudnowskiej.

Od początku powstania Bohdan Chmielnicki zdawał sobie sprawę, że bez pomocy z zewnątrz nie jest w stanie pokonać Rzeczypospolitej, dlatego szukał wsparcia za granicą. W miarę upływu lat sytuacja Ukrainy zaczęła się komplikować. Układ z Moskwą na dłuższą metę nie spełnił pokładanych w nim nadziei i stawał się zagrożeniem nie tylko dla planów stworzenia niezależnego państwa, ale także dla autonomii kozackiej w ramach monarchii Romanowów. Wraz ze śmiercią starego hetmana i rozwojem sytuacji geopolitycznej w regionie położenie Kozaczyzny zaczęło się pogarszać. Iwan Wyhowski, przejąwszy rządy, stanął przed alternatywą: albo pozostanie pod władzą Moskwy, co oznaczało utratę przez Kozaczyznę dotychczasowego statusu, albo poszuka innego wyjścia, by zachować autonomię. Położenie Ukrainy i układ sił w tej części Europy skazywał hetmana na wybór między Moskwą, a Rzeczpospolitą. Później dołączyła jeszcze Turcja, która wówczas toczyła ciężką wojnę z Wenecją o Kretę i pochłonięta była rozwiązywaniem własnych problemów wewnętrznych (Siedmiogród).

Zawarcie ugody hadziackiej stało się początkiem serii wydarzeń, związanych z ratyfikacją tego aktu i odmiennymi koncepcjami obu stron w kwestii jego postanowień, a także doprowadziło do podjęcia przez Moskwę działań w celu odzyskania Ukrainy, jako podstawowego warunku umożliwiającego kontynuowanie wojny z Rzeczpospolitą. Ich efektem był upadek I. Wyhowskiego i podporządkowanie się Kozaczyzny carowi. Jednak tradycje i idee, którymi kierowali się w polityce B. Chmielnicki i jego następca, nadal pozostały żywe w łonie elity, która dążyła do zachowania autonomii w ramach Moskwy lub Warszawy. Celem niniejszej pracy jest przedstawienie wydarzeń, które doprowadziły do osłabienia znaczenia Kozaczyzny na arenie międzynarodowej. Na przełomie lat 50. i 60. XVII wieku z podmiotu polityki zagranicznej stała się ona jej przedmiotem. Oczywiście nadal postrzegano ją jako ważny czynnik militarny, realną siłę zdolną przeważać szalę zwycięstwa w wojnie polsko-moskiewskiej na jedną ze stron. Jednak

zarówno Kreml, jak i Warszawa były zgodne w swych działaniach wymienionych przeciwko samodzielności Kozaczyzny. Oba dwory nie pragnęły odbudowy znaczenia wojska zaporoskiego do pozycji, jakie posiadało ono w latach poprzednich, i ostatecznie podzieliły Ukrainę między siebie.

By poznać przyczyny tego nagłego upadku oraz odpowiedzieć na pytanie, czy była inna alternatywa dla Kozaczyzny, trzeba przyjrzeć się polityce kozackiej, stosunkom z Moskwą i Rzeczpospolitą, wydarzeniom, jakie zaszły na Ukrainie między zawarciem układu hadziackiego a ugodą cudnowską, czyli w latach 1658–1660. Pamiętać należy, że przyczyny tych procesów tkwią nie tylko w wypadkach, jakie w tym i wcześniejszym okresie miały miejsce na Ukrainie, ale również w sytuacji geopolitycznej Europy Środkowo-Wschodniej.

W niniejszej pracy poddałem analizie politykę hetmana Iwana Wyhowskiego wobec Państwa Moskiewskiego i Rzeczypospolitej oraz jego działania zmierzające do rewizji traktatu hadziackiego. Szczególne miejsce zajmują działania wojenne, będące istotnym czynnikiem opisywanych wydarzeń. Przedstawiłem zwłaszcza przebieg kampanii konotopskiej i zwycięstwo pod Sosnówką. Dużo uwagi poświęciłem działaniom podejmowanym przez dwór moskiewski (po ugodzie hadziackiej) i warszawski (po ugodzie perejaśławskiej 1659 roku) w celu przeciągnięcia Kozaków na swoją stronę. I tak w przypadku Kremla będziemy mieć do czynienia z próbami pozyskania I. Wyhowskiego i jednocześnie obalenia go przy pomocy niższych warstw społeczności ukraińskiej. Jeśli zaś chodzi o dwór królewski, to będzie on podejmował próby pozyskania młodego następcy twórcy ugodzie hadziackiej Jurija Chmielnickiego oraz prawobrzeżnej starszyny, niechętnym okiem patrzącej na ograniczanie przez Moskwę autonomii kozackiej.

Przedstawiłem przyczyny upadku I. Wyhowskiego, okoliczności zawarcia tzw. drugiej ugodzie perejaśławskiej i działania podejmowane przez część starszyny kozackiej w celu zmiany niektórych postanowień tego układu. Próbowałem również odpowiedzieć na pytanie o przyczynach przejścia J. Chmielnickiego i prawobrzeżnych pułków kozackich na stronę Rzeczypospolitej w 1660 roku.

Prezentując przebieg wydarzeń z lat 1658–1660 warto zastanowić się nad kilkoma problemami. Wydaje się, że porozumienie z Rzeczpospolitą nie było celem I. Wyhowskiego, a jedynie etapem na drodze do suwerenności Kozaczyzny. Widoczne to jest zarówno w treści układu, propozycjach zmian przedstawionych przez stronę kozacką na sejmie 1659 roku, jak i w działaniach polityczno-wojskowych podjętych po Hadziaczu przez hetmana. Pojawia się więc pytanie, jaki cel przyświecał hetmanowi po podpisaniu ugodzie? Jakie zmiany chciał wprowadzić do układu? Jak wyglądała jego polityka wobec Moskwy i jakie były tego przyczyny? Czemu służyły

kontakty z Turcją, Austrią i Szwecją, prowadzone po zawarciu, a nawet już po ratyfikowaniu układu hadziackiego? I w końcu, jaką rolę w rozwoju wydarzeń w omawianym okresie na Ukrainie odgrywał czynnik tatarski?

Dokument podpisany pod Hadziaczem był tylko pierwszą wersją porozumienia, do której obie strony zamierzały wnieść korzystne dla siebie poprawki. Dlatego tak istotny dla dziejów Kozaczyzny tego okresu jest przebieg negocjacji nad ostatecznym kształtem ugody i postawa wobec niej dworu polskiego. Równie ważne jest pytanie o działania podjęte przez Kreml na wieść o utracie Ukrainy na rzecz Rzeczypospolitej. Czynnik kozacki odgrywał wszak istotną rolę w stosunkach polsko-moskiewskich, które w tym okresie ponownie uległy zaostrzeniu, co po części było rezultatem przejścia Kozaków pod władzę króla Jana Kazimierza.

Powrót Kozaczyzny pod władzę króla polskiego nastąpił na płaszczyźnie sojuszu antymoskiewskiego. Obie strony znalazły się w obliczu agresji Państwa Moskiewskiego i wzajemna pomoc była tym elementem, który mógł utrwalić zawarte porozumienie. Dlatego ważne dla prezentowanych w pracy kwestii są: przebieg walk na Ukrainie w latach 1658–1660 i próba odpowiedzi na pytania o cele operacyjne Moskwy i Czehrynia oraz o przyczyny braku wsparcia ze strony Rzeczypospolitej dla działań Iwana Wyhowskiego i pozostawienie go w osamotnieniu wobec potęgi wojskowej Kremla.

Podjąłem również próbę odpowiedzi na pytania o przyczyny upadku I. Wyhowskiego i źródło jego klęski. Czy zaważył na tym fakt wprowadzenia przez stronę polską niekorzystnych dla Kozaków zmian do aktu hadziackiego i odrzucenie propozycji hetmana zaporoskiego? Czy też powodem mogła być słaba pozycja I. Wyhowskiego w łonie Kozaczyzny? W jaki sposób utracił swój urząd? Czy w wyniku narodowego powstania mas, czy też obalony przez starszyznę?

Okres rządów Jurija Chmielnickiego charakteryzuje się utratą znaczenia przez Kozaczyznę i coraz silniejszym podporządkowaniem Ukrainy Państwu Moskiewskiemu. Dlatego spróbowałem udzielić odpowiedzi na pytanie o przyczyny i przebieg tego procesu oraz naświetliłem okoliczności zawarcia ugody perejasławskiej.

W końcu pokusiłem się o przedstawienie przyczyn rozłamu w łonie Kozaczyzny, jaki nastąpił po podporządkowaniu się carowi w 1659 roku, klęski planów zmian w ugodzie perejasławskiej oraz powody przejścia na stronę Rzeczypospolitej hetmana i pułków prawobrzeżnych. Starłem się także scharakteryzować postawę elity kozackiej wobec działań I. Wyhowskiego i rywalizację o wpływ na młodego Chmielnickiego. Istotne jest tu pytanie o rolę, jaką miał zamiar odgrywać Wyhowski po zrzeczeniu się buławy we wrześniu 1659 roku. Czy rzeczywiście chciał się wycofać z życia publicznego, czy też rozpoczął grę, która miała ponownie wynieść

go na szczyty władzy w Księstwie Ruskim lub przynajmniej ułatwić mu przejęcie kontroli nad nowym hetmanem.

Praca składa się z siedmiu rozdziałów. W pierwszym przedstawiłem wydarzenia poprzedzające zawarcie ugody, począwszy od momentu śmierci Bohdana Chmielnickiego i przejęcia buławy hetmańskiej przez Iwana Wyhowskiego. Omówiłem w nim politykę tego ostatniego w pierwszych miesiącach rządów, walkę z opozycją – głównie z pułkownikiem połtawskim Martynem Puszkarem i atamanem kozowym Jakowem Barabaszem – oraz Moskwą, dążącą do ograniczenia autonomii kozackiej w ramach państwa carów, a także zwrot ku Rzeczypospolitej spowodowany tymi moskiewskimi zakusami. Drugi rozdział poświęciłem rozmowom w Hadziaczu między stroną kozacką a komisarzami królewskimi oraz pierwszym walkom I. Wyhowskiego z Moskwą. W rozdziale trzecim omówiłem zarówno reakcję dworu carskiego na pierwsze niepowodzenia działań zmierzających do przywrócenia Ukrainy pod władzę Kremla – w tym m.in. cele misji Aleksyjeja Nikitycza Trubeckiego oraz rokowania polsko-kozackie na sejmie warszawskim 1659 roku o ostateczny kształt zawartego pod Hadziaczem porozumienia. W rozdziale czwartym zaprezentowałem obraz walk kozacko-moskiewskich w trakcie kampanii konotopskiej 1659 roku oraz omówiłem przebieg kulminacyjnego momentu tych działań, czyli bitwę pod Sosnówką. Rozdział piąty omawia przyczyny upadku Iwana Wyhowskiego we wrześniu 1659 roku i wybór na urząd hetmański Jurija Chmielnickiego. W kolejnym, szóstym już rozdziale przedstawiłem wydarzenia związane z powrotem Ukrainy pod władzę Moskwy i tzw. drugą ugodę perejaśławską. Omówiłem tutaj politykę starszyny prawobrzeżnej Ukrainy w momencie konfrontacji z wojskami carskimi i wspierającymi je pułkami lewobrzeżnymi oraz poszczególne etapy rokowań J. Chmielnickiego z A. Trubeckim w Perejaślawiu. Ostatni siódmy rozdział przedstawia przebieg wydarzeń poprzedzających kampanię cudnowską, które zaważyły na postawie Kozaków w jej trakcie – m.in. kwestię renegocjacji niektórych postanowień ugody perejaśławskiej oraz próby podejmowane przez Warszawę pozyskania J. Chmielnickiego w momencie zaostrzenia się stosunków na linii Czehryń–Moskwa. Tu też omówiłem rokowania pod Cudnowem zakończone zawarciem nowego porozumienia z Rzeczpospolitą.

Przegląd materiałów źródłowych, wykorzystanych przeze mnie w tej pracy, rozpocząć należy od zbiorów przechowywanych w Archiwum Głównym Akt Dawnych (dalej AGAD). Na pierwszym miejscu wypada wymienić Archiwum Koronne Warszawskie, a w nim działy: Kozacki, Rosyjski i Tatarski. Zebrana jest w nich korespondencja pomiędzy Iwanem Wyhowskim a dworem królewskim i Stanisławem Kazimierzem Bieniewskim oraz komisarzy na rokowania z Moskwą. Dużo informacji zawiera zachowana korespondencja Warszawy z Bachczysarajem. Pomocne w opracowywaniu

tej problematyki okazały się akta zgromadzone w Metryce Koronnej, szczególnie Libri Legationum i Sigillata oraz Archiwum Skarbowe Koronne. Tu znajdują się rachunki poselstw oraz popisy oddziałów, m.in. wchodzących w skład korpusu Andrzeja Potockiego, wysłanego na pomoc Wyhowskiemu pod koniec 1658 roku. Należy także wspomnieć o Archiwum Radziwiłłowskim, choć przechowywana w nim korespondencja dotyczy głównie spraw litewskich i wydarzeń na białoruskim teatrze działań. Ale trafiają się tam również wartościowe materiały, zwłaszcza informacje o przebiegu walk i rokowań na Ukrainie i w Warszawie, znajdujące się w dziale piątym, a w szczególności w listach marszałka wiłkomirskiego Jana Mierzeńskiego oraz gubernatorów słuckich Krzysztofa Kłokockiego i Władysława Huryna.

Ze zbiorów znajdujących się w Bibliotece Muzeum im. ks. Czartoryskich w Krakowie warto wymienić akta znajdujące się w rękopisie nr 402, a wśród nich teksty ugody hadziackiej oraz korespondencja dotycząca m.in. wielkości rejestru. Sporo informacji na temat wydarzeń politycznych tego okresu oraz opinii części elity władzy Rzeczypospolitej znajduje się w zbiorze korespondencji Jana Leszczyńskiego czy też w aktach dotyczących panowania Jana Kazimierza.

W zbiorach Biblioteki Polskiej Akademii Umiejętności i Polskiej Akademii Nauk w Krakowie oraz Biblioteki Jagiellońskiej znajdują się dokumenty obrazujące stosunki polsko-kozackie z przełomu lat 50. i 60. XVII wieku. Są to m.in. korespondencja Jerzego Lubomirskiego i Mikołaja Prażmowskiego².

Ciekawe informacje znajdują się w Archiwum Państwowym w Gdańsku. Tu znajduje się list z okresu buntu T. Ciecziury i W. Zołotarenki obrazujący wydarzenia, jakie miały miejsce na Prawobrzeżu i wśród stronników hetmańskich, a także niewykorzystana przez badaczy przebiegu kampanii cudnowskiej relacja z tejże wyprawy złożona przez hetmanów na sejmie 1661 roku³.

Kwerenda przeprowadzona w polskich archiwach uzupełniona została przez badania przeprowadzone w L'vivs'kiej naukowej bibliotece im. V. Stefanika NAN Ukraini, gdzie w Archiwum Sapiechów z Krasieczyna znajduje się korespondencja opisująca wydarzenia na terenach białoruskich i na Ukrainie. Niestety z przyczyn obiektywnych nie udało mi się dotrzeć do zbiorów archiwów w Moskwie i Kijowie. Wiele jednak spośród aktów w nich przechowywanych wydano drukiem na przełomie XIX i XX wieku. Ukazały się one przede wszystkim w następujących wydawnictwach

² Część została wydana przez S. Ochmann-Staniszeuską. Zob. *Listy Jana Andrzeja Morstina*, zebrała i opracowała S. Ochmann-Staniszeuska, Wrocław 2002.

³ Kwerenda przeprowadzona w Bibliotece PAN w Kórniku oraz w Bibliotece Raczyńskich w Poznaniu zakończyła się wynikiem negatywnym.

źródłowych: „Akty, odnoszące się do historii Źłnoy i Zapadnoy Rossii”⁴, „Akty Moskovskogo Gosudarstva”⁵ i „Pamiatniki, izdannye Kievskoj Kommissiej dlâ razbora drevnih aktov”⁶. Zawierają one korespondencję hetmanów zaporoskich z dworem carskim i królewskim, akty poselstw moskiewskich do Kozaków, listy i raporty wojewodów carskich. Szczególnie wiele informacji zawiera korespondencja wojewody kijowskiego Wasyla Borysowicza Szeremietiewa oraz Aleksieja Nikitycza Trubeckiego. Wiele cennych informacji znajduje się w zbiorach: „Dopołnienie k tomu III Dvorcovyh razrâdov”⁷, „Materiali do istorii Kozáččini XVII viku”⁸, „Połnoe sobranie zakonov Rossijskoj imperii”⁹ oraz „Arhiv Ŭgo-Zapadnoy Rossii”¹⁰. Nie należy też zapominać o wydanych niedawno dokumentach obu hetmanów: Iwana Wyhowskiego i Jurija Chmielnickiego w zbiorze „Universali ukraïns’kih gêt’maniv vid Ivana Vigovs’kogo do Ivana Samoŭłoviča (1657–1687)”¹¹. Wiele cennych informacji odnoszących się do wydarzeń na Ukrainie i sprawy rokowań polsko-kozackich znajduje się w korespondencji nuncjuszy apostolskich w Warszawie, wydanych w „Litterae nuntiorum apostolicorum”¹².

Drugą grupę wydanych źródeł stanowią pamiętniki i latopisy – Joachima Jerlicza, Michała Jemiołowskiego, Wespazjana Kochowskiego, Patryka Gordona, Samoïła Velički, Samovidca, Grigorija Grabânki¹³. Jed-

⁴ *Akty, odnoszące się do historii Źłnoy i Zapadnoy Rossii, sobrannye i izdannye Arheograficeskoj kommissiej*, (dalej Akty JZR), t. IV–V, Sankt-Peterburg 1863; t. VII, Sankt-Peterburg 1872; t. XV, Sankt-Peterburg 1892.

⁵ *Akty Moskovskogo Gosudarstva, izdannye imperatorskoj Akademiej nauk: Razrâdnyj prikaz, Moskovskij stol* (dalej AMG), t. II–III, Sankt-Peterburg 1894–1901.

⁶ *Pamiatniki, izdannye Kievskoj Kommissiej dlâ razbora drevnih aktov*, (dalej PKK), t. III, Kiev 1898; *Pamiatniki, izdannye Vremennoj Kommissiej dlâ razbora drevnih aktov, vysočajše utverżdennoj pri kievskom voennom, podol’skom i wołynskom general-gubernatore*, (dalej PVK), t. IV, Kiev 1859.

⁷ *Dopołnienie k tomu III Dvorcovyh razrâdov*, (dalej DDR), Sankt-Peterburg 1854.

⁸ *Materiali do istorii Kozáččini XVII viku*, wyd. V. Gerasimčuk, L’viv 1994.

⁹ *Połnoe sobranie zakonov Rossijskoj imperii*, t. I, Sankt-Peterburg 1830.

¹⁰ *Arhiv Ŭgo-Zapadnoy Rossii, izdannij Vremennoj kommissiej dlâ razbora drevnih aktov, vysočajše utverżdennoj pri Kievskom voennom, podol’skom i wołynskom general-gubernatore*, (dalej Archiw JZR), cz. 2, t. II, Kiev 1888; cz. 3, t. VI, Kiev 1908.

¹¹ *Universali ukraïns’kih gêt’maniv vid Ivana Vigovs’kogo do Ivana Samoŭłoviča (1657–1687)*, Kiiw–L’viv 2004.

¹² *Litterae nuntiorum apostolicorum Ucrainae illustrantes* (dalej LNA), coegit P. Athanasius, G. Welykyj, OSBM, vol. IX–X, Roma 1963–1965.

¹³ J. Jerlicz, *Latopisiec, albo kroniczka*, wyd. K.W. Wójcicki, t. II, Warszawa 1853; M. Jemiołowski, *Pamiętnik dzieje Polski zawierający (1648–1679)*, oprac. J. Dziegielewski, Warszawa 2000; W. Kochowski, *Historia panowania Jana Kazimierza*, wyd. E. Raczynski, t. I–II, Poznań 1840; „Dnevnik” *generała Patrika Gordona*, „Čtenîâ v’ Imperatorskom Obŭstestvi Istorii i drevnostej rossijskich pri moskovskom universitecie” (dalej

nak wiadomości w nich zawarte są często nieprzydatne, a wręcz bałamutne. Wynika to z faktu, że wielu z nich (np. M. Jemiołowski, W. Kochowski) było zbyt oddalonych od teatru ukraińskiego i swoje informacje czerpali z drugiej ręki. Przykładem może być tutaj opis bitwy pod Sosnowką w dziele W. Kochowskiego. Znowu latopisy ukraińskie powstały jakiś czas po opisywanych wydarzeniach a autorzy nie mieli możliwości skonfrontowania ich z rzeczywistością. Szczególnie ostro widać to na przykładzie S. Velički, dającego wielką niechęcią postać Iwana Wyhowskiego.

O wydarzeniach na Ukrainie na przełomie lat 50. i 60. XVII wieku pisano wiele, choć tylko niektórzy badacze pokusili się o bliższe spojrzenie na dzieje Kozaczyzny od 1658 do 1660 roku. Pierwszym historykiem, który zajął się tym okresem był D.M. Bantiš-Kamens'kij¹⁴. „Istorijâ Maloj Rossii” oparta została na badaniach źródłowych w archiwach moskiewskich zapoczątkowanych jeszcze przez jego ojca. Pomijając brak aparatu krytycznego, szczególnie wobec ukraińskich latopisów, praca Bantiš-Kamens'kijego, dla której wzorem była oparta na polskich źródłach książka Johanna Chrystiana Engela¹⁵, wniosła wiele w rozwój badań nad Kozaczyzną okresu Bohdana Chmielnickiego i Ruiny.

Na początku lat 40. XIX wieku ukazała się praca M. Markeviča „Istorijâ Malorossii”, oparta na dość ograniczonej bazie źródłowej, głównie na „Istorii Rusiw” i latopisie G. Grabânki¹⁶. Markevič nie dostrzegł m.in. słabości systemu władzy buławy i administracji kozackiej, I. Wyhowskiego zaś charakteryzował jako „zaprzedanemu nie Polsce czy Rosji, ale złotu”.

Prace tych dwóch historyków odsunęły na drugi plan dokonania Mykoły Kostomarova, autora m.in. biografii Bohdana i Jurija Chmielnickich oraz Iwana Wyhowskiego¹⁷. Jego niezaprzeczalnym osiągnięciem było to, że oparł swoje twierdzenia na całym szeregu źródeł rosyjskich i polskich

ČOIDR) kn. IV, 1891, s. 1–236; S. Veličko, *Letopis' sobytij v Ūgo-Zapadnoj Rossii v XVII veke. Sostavił Samoil Veličko, byvsij kancelârist kancelârii Vojska Zaporožskogo*, t. I–II, Kiev 1848; *Letopis' Samovidca po novootkrytym spiskam s priloženiem treh malo-rossijskich hronik, izdana Kievskoû Vremennoû Kommissieû dlâ razbora drevnih aktov*, Kiev 1878; G. Grabânka, *Istoriâ o destviâh prezel'noj i ot načala Polâkov krovavšej nebyvaloju brani Bogdana Hmel'nickogo s Polâki za naiiásnejših korolej Vladislava, potom Ána Kazimira, otkryvaetsâ počatoj v roku 1648 i za let esât' po smerti Hmel'nickogo neokončenoj, z raznyh letopiscev i z diorušej, na toj vojne pisannyh, i samobytnyh starožilov svideľstv utverždena*, Kiev 1854.

¹⁴ D.M. Bantiš-Kamens'kij, *Istoriâ Maloj Rossii*, t. II, Moskva 1842.

¹⁵ J.Ch. Engels, *Geschichte der Ukraine und der ukrainischen Kosakem, wie auch des Königreich Halitsch-Wladimir*, Yalle 1796.

¹⁶ M. Markevič, *Istoriâ Malorossii*, t. II, Moskva 1842.

¹⁷ M. Kostomarov, *Getmanstvo Vygovskogo*, Sankt-Peterburg 1862; idem, *Getmanstvo Ūriâ Hmel'nickogo*, w: *Istoričeskie monografij i izsledovaniâ Nikolaâ Kostomarova*, t. XII, Sankt-Peterburg 1872.

oraz na kwerendach w archiwach zagranicznych. Badając dzieje rządów Wyhowskiego, zauważył istnienie na Ukrainie dwóch partii – zwolenników układów z Rzeczpospolitą, do którego należała większość starsziny i wyższego duchowieństwa oraz bogaci Kozacy – i stronnictwa promoskiewskiego złożonego z najbiedniejszych warstw społecznych. To on był też autorem koncepcji, według której hetman był wiernym zwolennikiem króla i powrotu Kozaczyzny do państwa polskiego. Poglądy M. Kostomarova spotkały się z ostrą krytyką m.in. ze strony M. Maksimovča, G.V. Karpova i P. Kuliša.

W drugiej połowie XIX wieku ukazały się prace historyków rosyjskich, które nie włączały się w polemikę z M. Kostomarovem. W pierwszym rzędzie należy wymienić S. Solov'eva¹⁸, który wykorzystał wiele źródeł nieznanymi wcześniejszym autorom, czym dopełnił pewne luki w pracach Kostomarova. Poglądy Solov'eva były charakterystyczne dla szkoły rosyjskiej, a mianowicie malował on w ciemnych barwach postać Iwana Wyhowskiego i wynosił jego przeciwnika politycznego – Martyna Puszkara.

Dużo cennych informacji dostarcza książka A. Barsukova, poświęcona rodzinie Szeremietiewych, a prezentująca nie tylko przebieg wydarzeń z lat 1658–1660, ale także rolę, jaką w tym okresie odgrywał wojewoda kijowski z ramienia Moskwy, Wasyl Borysowicz Szeremietiew¹⁹.

Pod koniec XIX wieku ukazała się praca absolwenta uniwersytetu w Kijowie, W.W. Wołk-Karačevs'kijego²⁰, poświęcona okresowi Ruiny. Jej baza źródłowa była skromniejsza niż we wcześniej wymienionych pozycjach, a autor tradycyjnie już traktował I. Wyhowskiego jako polskiego stronnika. Jednakże wbrew panującym poglądom Wołk-Karačevs'kij uważał, że M. Puszkarem kierowały motywy osobiste – chęć zdobycia buławy hetmańskiej. Jest to też pierwsza praca, która zajęła się tematyką działań wojennych tego okresu.

Wzrost świadomości narodowej Ukraińców na przełomie XIX i XX wieku spowodował wielkie zainteresowanie historią. To zaś zaowocowało pojawieniem się dużej ilości publikacji z tego zakresu. Jako jedne z pierwszych ukazały się prace O. Êfimenko i M. Arkasa²¹. Obie miały charakter ogólny i popularnonaukowy. Êfimenko, podobnie jak M. Arkas, uważała, że Bohdana Chmielnickiego do zmiany orientacji politycznej zmusiły układy

¹⁸ S. Solov'ev, *Istoriâ Rossii z drevnejših vremen*, kn. V i VI, Moskva 1961; idem, *Ivan Vygovskij*, „Otečestvennyje zapiski“, t. CXXVII, nr 11, Moskva 1859, s. 43–64.

¹⁹ A. Barsukov, *Rod Šeremetevyh*, t. V, Sankt-Peterburg 1888.

²⁰ V. Wołk-Karačevs'kij, *Bor'ba Pol'ski s kazačestvom vo vtoroi polovine XVII i načale XVIII vekov*, Kiev 1899.

²¹ O. Êfimenko, *Istoriâ ukraïnskogo naroda*, t. I–II, Sankt-Peterburg 1906; M. Arkas, *Istoriâ Ukraïni, z malûnakmi*, Kiev–Lipsk 1920.

wileńskie z 1656 roku oraz że Zaporozcy nie pragnęli życia w pokoju, i że pierwsze rozruchy na Siczy wybuchły dopiero za rządów I. Wyhowskiego. Główną rolę w obaleniu hetmana autorka przypisywała – nie wiadomo dlaczego – Wasylowi Zołotarence i Jakimowi Somce.

Jednym z pierwszych polskich historyków, który w swojej pracy zajął się okresem lat 1658–1660 na Ukrainie, był J. Moraczewski²². Niestety interesował się głównie sprawami polskimi, dzieje Kozaczyzny traktując zupełnie pobocznie. W pracy aż roi się od błędów, wynikających po części z wykorzystanych przez autora źródeł – głównie pamiętników i osiemnastowiecznych opracowań. Dlatego też I. Wyhowskiemu każe walczyć z jakimś rosyjskim wojewodą Matejowiczem. Według J. Moraczewskiego tenże wojewoda jako przeciwwagę dla hetmana wysunął osobę M. Puszkara i I. Wyhowski zmuszony był szukać pomocy u Tatarów i w Rzeczypospolitej.

W tym samym czasie ukazała się pierwsza biografia jednej z najbardziej wpływowych postaci na Ukrainie z czasów I. Wyhowskiego – Jerzego Niemiryca, autorstwa J. Łukasiewicza²³. Wiele ciekawych informacji zawiera też praca A. Rolle poświęcona kobietom na czehryńskim dworze, w tym także Olenie Wyhowskiej²⁴.

Wydarzeniami związanych z rządami I. Wyhowskiego zajęła się na przełomie XIX i XX wieku także polska historiografia. Skupiła się ona jednak głównie na genezie ugody hadziackiej. Jako pierwszy w Polsce o przebiegu rokowań Stanisława Kazimierza Bieniewskiego z Iwanem Wyhowskim i ugodzie hadziackiej napisał Franciszek Rawita Gawroński. Obok niego sprawą negocjacji polsko-kozackich zajmował się także Władysław Tomkiewicz²⁵. Gawroński jest także autorem biografii Jerzego Chmielnickiego, która jednakże do dziejów pierwszego roku sprawowania przez niego rządów nie wnosi nic nowego²⁶. Innymi polskimi historykami, którzy w tym okresie zajmowali się dziejami Kozaczyzny w latach 1658–1660 rozpatrywanymi na szerokim tle ówczesnych wydarzeń w rejonie, byli Antoni Walewski i Michał Gawlik. Nie należy jednakże zapominać przede

²² J. Moraczewski, *Dzieje Rzeczypospolitej polskiej*, t. VII, Poznań 1852.

²³ J. Łukasiewicz, *Jerzy Niemirycz, podkomorzy kijowski, starosta owrucki i krzemieniecki*, „Biblioteka Warszawska”, 1860, s. 355–370.

²⁴ J.A. Rolle, *Kobiety na dworze czehryńskim w drugiej połowie XVII wieku*, „Biblioteka Warszawska”, 1893.

²⁵ F.R. Gawroński, *Poselstwo Bieniewskiego. Od śmierci B. Chmielnickiego do umowy hadziackiej*, Lwów 1907; idem, *Kozaczyzna ukraińska w Rzeczypospolitej Polskiej do końca XVIII wieku*, Warszawa 1924; W. Tomkiewicz, *Unia hadziacka*, „Sprawy Narodowościowe”, r. XI, 1937, nr 1–2, s. 1–31. O poglądach tego pierwszego zob. najnowszą pracę prof. E. Koko, *Franciszek Rawita-Gawroński (1846–1930) wobec Ukrainy i jej przeszłości: studium archaizmu*, Gdańsk 2006.

²⁶ F.R. Gawroński, *Ostatni Chmielnicznko. (Zarys monograficzny)*, Poznań 1919.

wszystkim o Ludwiku Kubali, który w swoich pracach przedstawił losy Kozaczyzny w okresie od potopu aż do Cudnowa²⁷. Prace wszystkich tych historyków są o tyle cenne, że mieli oni możliwość wykorzystania źródeł dziś dla nas już niedostępnych. Szczególnie tyczy się to właśnie ostatniego z wymienionych.

Na początku XX wieku do głosu doszli historycy ukraińscy związani z Towarzystwem Naukowym im. T. Ševčenko. Wśród tych, którzy zajęli się czasami I. Wyhowskiego i początkiem Ruiny, wymienić należy V. Lipins'kijego²⁸, D. Korenec'a²⁹, B. Grinčenko³⁰, W. Gerasimčuka³¹ i M. Stadnika³².

Pierwszy z wymienionych wielką wagę poświęcił sprawie roli szlachty w powstaniu Chmielnickiego. Badając przyczyny Ruiny, doszedł do wniosku, że jedną z nich było postawienie przez szlachtę swoich klasowych interesów ponad ideę niepodległości Ukrainy.

Podani wcześniej historycy dużo uwagi poświęcili osobie hetmana Iwana Wyhowskiego. Stadnik uważał, że zawarcie przez Kozaków ugody hadziackiej było spowodowane propolskim nastawieniem kierownika polityki Kozaczyzny. Koronec' i Grinčenko uważali, że Wyhowskiego skłoniły do tego kroki podjęte przez dwór moskiewski – poddania Ukrainy pod kontrolę carskiej administracji. Do tego samego wniosku doszedł też jeden z największych historyków ukraińskich, M. Gruševs'kij. Jeśli zaś chodzi o Gerasimčuka, to uważał on, że Wyhowski dąży do stworzenia niezależnego państwa. Jednocześnie wszyscy oni dosyć realistycznie oceniali Martyna Puszkara, widząc w nim karierowicza i narzędzie w rękach Kremla.

Kolejnym historykiem, który zajmował się tym okresem, był uczeń Gruševs'kijego, I. Krip'âkevič³³. Uważał on I. Wyhowskiego za

²⁷ A. Walewski, *Historia wyzwolonej Rzeczypospolitej wpadającej w jarzmo domowe za panowania Jana Kazimierza (1655–1660)*, t. I–II, Kraków 1870; M. Gawlik, *Projekt unii rosyjsko-polskiej w drugiej połowie XVII wieku*, „Kwartalnik Historyczny” (dalej KH), t. XXIII, 1909, s. 107–125; L. Kubala, *Wojny duńskie i pokój oliwski 1657–1660*, Lwów 1922.

²⁸ V. Lipins'kij, *Ukraina na perelomi 1657–1659*, Kiïv 1997.

²⁹ D. Korenec', *Znosini get'mana Ivana Vigovs'kogo z Pol'seû v r. 1657–1658*, „Zapiski Naukovogo tovaristva im. T. Ševčenko” (dalej ZNTŠ), t. XXXVIII, L'viv 1900; idem, *Povstannâ Martina Puškarâ*, w: *Naukovyj zbirnik prisivâčenyj M. Gruševs'komu*, L'viv 1904.

³⁰ B.D. Grinčenko, *Ivan Vigovs'kij, jogo žittâ i dila*, Kiev 1909.

³¹ V. Gerasimčuk, *Vigovšina i Gadâc'kij traktat*, ZNTŠ, t. LXXXVII–LXXXIX, L'viv 1909; idem, *Vigovs'kij i Ūrij Hmel'nic'kij*, ZNTŠ, t. LIX–LX, L'viv 1904; idem, *Pered Čudnivs'koû kampaniêu*, w: *Naukovyj zbirnik prisivâčenyj M. Gruševs'komu*, L'viv 1906, s. 288–300; idem, *Čudnivs'ka kampaniâ 1660 r.*, L'viv 1913.

³² M. Stadnik, *Gadâc'ka uniâ*, „Zapiski Ukraïns'kogo Naukovogo tovaristva v Kiïvi”, kn. VII–VIII, Kiev 1910–1911.

³³ I. Krip'âkevič, *Istoriâ kozaččini dlâ narodu i molodi*, L'viv 1922, idem (I. Holms'kij), *Istoriâ Ukraïni*, New York–München 1949.

kontynuatora polityki Bohdana Chmielnickiego, której celem była pełna niezależność Ukrainy.

Warto zwrócić uwagę również na to, że obok badaczy, których uwaga skupiona była przede wszystkim na historii politycznej, działało wielu innych, zainteresowanych rozwojem stosunków społecznych w XVII wieku na Ukrainie. Wśród nich są m.in. D. Bagalij i O. Lazarevs'kij³⁴.

W latach 30. XX wieku na poglądy i prezentowane przez historyków opinie wpływ zaczęła mieć nowa „generalna linia” Józefa Stalina. Stworzona została „nacionalno-patriotyczna” doktryna, która stała się obowiązującym dogmatem dla radzieckich historyków. Ci, którzy się nie podporządkowali, byli karani. Niektórzy, jak M. Gruševs'kij, popadli w niełaszkę, innych represjonowano, a ich prace nie mogły się ukazywać³⁵. Od tej pory autorzy musieli podkreślać znaczenie faktu „vozz'jednannia Ukraini z Rosijeju”, a wszyscy, którzy dążyli do zerwania tego połączenia traktowani byli jako zdrajcy. Takim też w nowej historiografii był Iwan Wyhowski. Terminy „Ruina” i „państwo kozackie” zostały zakazane, a rozwój wydarzeń po śmierci Bohdana Chmielnickiego, który doprowadził do upadku Kozaczyzny nakazano przedstawiać, że został wywołany przez zdrajców hetmanów. Ich działania zaś doprowadzały zawsze do powstania „narodowych mas”. Co za tym idzie, w odpowiednim świetle przedstawiano politykę jego następcy i genezę obu układów – perejaślawnickiego (1659 rok) i cudnowskiego. Większość publikacji została poświęcona okresowi 1648–1654, a jedynie nieliczne czasom późniejszym. Wśród tych ostatnich wymienić należy prace I. Grekova, K. Stec'uk i V. Gołobuckijego³⁶.

Wszystko uległo zmianie wraz z uzyskaniem przez Ukrainę niepodległości. Historię Kozaczyzny od ugody hadziackiej do cudnowskiej zajmowali się m.in. Ū.A. Micik, V.A. Smolij, V.S. Stepankov i V. Ševčuk³⁷. Oparte

³⁴ D. Bagalij, *Zajmanšina v Livoberežnij Ukraini XVII–XVIII st.*, „Kievskaja Starina”, t. VIII, Kiev 1883; O. Lazarevskij, *Malorossijskie pospolitye kresti'ane*, Kiev 1908.

³⁵ T. Ākovleva, *Get'manšina v drugij polovini 50-h rokov XVII stolittâ. Pričini i počatok Ruini*, Kiiv 1998, s. 19.

³⁶ I.B. Grekov, *Iz istorii sovместnoj bor'by Ukrainy i Rossii za osusestvenie rešenij Perejaślawnickoj rady (1657–1659)*, w: *Vossoedinenie Ukrainy z Rossiej. Sbornik statej*, Moskva 1954, s. 307–356; K. Stec'uk, *Narodni ruhi na Livoberežnij i Slobids'kij Ukraini v 50–70-h rokah XVII st.*, Kiev 1960; eadem, *Z istorii borot'bi rosijs'kogo i ukrains'kogo narodu proti agresii ślâhets'koj Pol'si i sultans'koj Tureččini u II polovini XVII st.*, „Ukrains'kij istoričnij žurnal” (dalej UIŽ), nr 3, 1983, s. 47–56; V. Gołobuckij, *Zaporožskoe kazačestvo*, Kiev 1962.

³⁷ Ū. Micik, *Ivan Vigovs'kij*, w: *Volodari get'mans'koj bulavi: Istorični portreti*, Kiiv 1994, s. 191–235; idem, *Ūrij Hmel'nic'kij*, ibidem, s. 237–251; idem, *Uman' kozac'ka i gajdamac'ka*, Kiiv 2002; idem, *Getman Ivan Vigovs'kij*, Kiiv 2004. V.A. Smolij, V.S. Stepankov, *Ukrains'ka nacional'na revolucija XVII st. (1648–1676)*, Kiiv 1999; V.A. Smolij, *Ukrains'ka kozac'ka deržava*, UIŽ, nr 4, 1991, s. 5–19; V.S. Stepankov, *Get'manstvo*

na wyczerpującym materiale źródłowym znajdującym się w archiwach ukraińskich, polskich i rosyjskich zdecydowanie różnią się od prac wcześniejszych. Zmienił się przede wszystkim pogląd na politykę i postać I. Wyhowskiego, w którym widzi się polityka kozackiego, a nie szlachcica polskiego dążącego do podporządkowania Kozaczyzny Rzeczypospolitej. Odmienne traktowane są także działania strony polskiej i dworu moskiewskiego. Wiele interesującego materiału znajduje się w licznie wydawanych ostatnio na Ukrainie zbiorach artykułów oraz pracach poświęconych przedstawicielom politycznej elity kozackiej³⁸.

Najwięcej informacji na temat Iwana Wyhowskiego i Jurija Chmielnickiego zawierają jednak najnowsze prace historyków: V. Gorobc' a i T. Âkovleva³⁹. Obydwaj zajęli się nie tylko polityką, ale także sprawami

Ivana Vigovs'kogo: social'no-politična borot'ba i problema deržavnogo budivnictva (serpen' 1657–veresen' 1659 r.), „Seredno'vična Ukraïna”, vip. I, 1994, s. 88–108; V. Ševčuk, *Kozac'ka deržava. Etüdi do istoriï ukrains'kogo deržavotvorennâ*, Kiïv 1995.

³⁸ M. Petrovs'kij, *Ukraïns'ki diâči XVII viku. Timiš Cicûra*, „Zapiski istorično-filologičnogo viddilu UAN”, kn. XXIV, 1929, s. 79–103; V. Gorobec', *Ivan Nečaj ta ukraniš'korosijs'ki superečki za Bïlorus'(1654–1659 rr.)*, UIŽ, nr 1, 1998, s. 24–39, nr 2, s. 26–39; A. Gurbik, *Kiïvs'kij polkovnik Anton Ždanovič*, UIŽ, nr 4, 1998, s. 103–109; M. Krikun, *Ostap Gogol' – get'man kozac'ïva Pravoberežnoi Ukraïni*, „Ukraïna Moderna”, cz. 2–3, 1999, s. 37–58; idem, *Z istoriï ukrains'koi kozac'koi staršini drugoi polovini XVII stolittâ. Polkovnik Ostap Gogol'*, ZNTŠ, t. CCXXXIII, 1997, s. 398–441; T. Âkovleva, *Ivan Bogun-Fedorovič*, „Kiïvs'ka starovina”, nr 5, 1992, s. 43–53; eadem, *Ivan Bogun: problemi biografii*, UIŽ, nr 2, 2000, s. 147–157, nr 4, s. 145–152; O.I. Guržij, *Ivan Bogun: deâki mifi ta real'nist'*, UIŽ, nr 1, 1998; *Polkovodci Vijs'ka Zaporos'kogo. Istorični portreti*, red. V.A. Smolij, kn. I, Kiïv 1998; *Istoriâ Ukraïni v osobah: Kozacčina*, red. V. Gorobec', Kiïv 2000; *Ukrains'ke kozactvo. Mala enciklopediâ*, Kiïv–Žaporizžâ 2002.

³⁹ V. Gorobec', *Elita kozac'koi Ukraïni v pošukah političnoi legitimacii: stosunki z Moskoïu ta Varšavoïu, 1654–1665*, Kiïv 2001; idem, *Gadâc'ka ugoda 1658 roku v konteksti mižnarodnih realij: pro et contra*, ZNTŠ, t. CCXXXVIII, 1999, s. 95–116; idem, *Vigovs'kij i Moskva: politični ilüzii i storični realii (u pošukah peredumov ruïni)*, w: *Na čoli kozac'koi deržavi (do 400 – riččâ vid dnâ narodženâ Bohdana Hmel'nic'kogo)*, Rivne 1996, s. 164–188; idem, *Zovnišniâ politika get'manatu drugoi polovini 50-h rr. XVII st.: vplivi suspil'no-političnogo protistoânnâ v Ukraïni ta transformacij regional'nih geopolitičnih procesiv*, UIŽ, nr 2, 2005, s. 16–47. Warto również zwrócić uwagę na rozdziały poświęcone stosunkom ukraińsko-moskiewskim w połowie XVII wieku autorstwa tegoż historyka, opublikowane w pierwszej części pracy pt.: *Ukraïna i Rosiâ v istoričnij retrospektivi: narisi v 3-h tomah*, red. V.M. Litwin, Kiïv 2004 (korzystałem z wersji zamieszczonej w Internecie pod adresem: <http://history.org.ua/vidan/2004/UkrainaRosija/2/b.htm>, niestety, obecnie praca ta nie jest już tam dostępna); T. Âkovleva, *Get'manšina v drugij polovini 50-h rokiv XVII stolittâ. Pričini i počatok Ruïni*, Kiïv 1998; eadem, *Ruïna get'manšini vid pereâslavs'koi radi-2 do andrusivs'koi ugodi (1659–1667 rr.)*, Kiïv 2003; eadem, *Ukrains'kaâ šlâhta i gosudarstvennaâ ideâ v gody osvoboditel'noj vojny*, w: *Nacional'no-vizvol'ta na vijna ukrains'kogo narodu seredini XVII stolittâ: politika, ideologiâ, vijs'kove mistectvo (zbiŋnik statej)*, Kiïv 1998, s. 131–141; eadem, *Gadâčskij dogovor – legenda i real'nost'*, w: *Issledovaniâ po istoriï Ukraïni i Belorussii*, vyp. I, Moskva 1995, s. 62–78.

społecznymi, a w swoich publikacjach wykorzystali materiały źródłowe z ukraińskich, rosyjskich i polskich archiwów.

Spośród innych, nieukraińskich publikacji, warto wspomnieć o pracach A. Âkovliva i M. Hellera⁴⁰. Znajduje się w nich dużo ważnych informacji prezentujących zwłaszcza postawę dworu carskiego wobec problemu ukraińskiego, sprawy ugody hadziackiej i kwestie rokowań kozacko-moskiewskich w dobie obu hetmanów: I. Wyhowskiego i J. Chmielnickiego.

Działaniami wojennymi za rządów hetmana I. Wyhowskiego zajął się w swych pracach młody ukraiński badacz, A. Bul'vins'kij⁴¹. Warty podkreślenia jest fakt, że odrzucił on poglądy starszej historiografii opierającej się na opisie bitwy konotopskiej sporządzonej przez Wespazjana Kochowskiego. Kampanię cudnowską przedstawili polscy historycy: W. Czermak, A. Hniłko i R. Romański⁴². Z niektórymi prezentowanymi w ich pracach poglądami nie zgadza się autor najnowszego opracowania poświęconego działaniom wojennym prowadzonym na jesieni 1660 roku na Ukrainie, Ł. Ossoliński⁴³. Co prawda nie można zgodzić się z pewnymi tezami tego historyka, to jednak warto odnotować jego nowatorskie spojrzenie na przebieg wydarzeń pod Lubarem, Cudnowem, a zwłaszcza pod Słobodyszczami.

⁴⁰ S. Solov'ev, *Istoriâ Rossii z drevnejših vremen*, kni. V i VI, Moskva 1961; idem, *Ivan Vygovskij*, „Otečestvennye zapiski“, t. CXXVII, nr 11, Moskva 1859, s. 43–64; A. Âkovliv, *Ukraińs'ko-moskovs'ki dogovori v XVII–XVIII vikah*, Varšava 1934; idem, *Moskovs'ki proekti dogovirnih punktiv z get'manom Ivanom Vigovs'kim*, ZNTŠ, t. CLII, 1933, s. 117–134; M. Heller, *Historia Imperium Rosyjskiego*, Warszawa 2002.

⁴¹ A. Bul'vins'kij, *Konotops'ka bitva 1659 r.*, UIŽ, nr 3, 1998, s. 76–83, nr 4, s. 33–43; idem, *Naslidki ukraińs'ko-rosijs'koj vijni 1658–59 rr.*, „Ukraińs'ka kozac'ka deržava”, vip. 7, 2000, s. 151–156 oraz *Ukraińs'ko-rosijs'ka vijna 1658–1659 rr.: osnovni bitvi, strategija, čisel'nist' ta sklad vjjs'k*, w: *Ukraïna ta Rosiâ: problemi političnih i sociokul'turnih vidnosin: zbirnik naukovih prac*, red. V.A. Smolij, Kiïv 2003, s. 175–218. Jego prace wyróżniają się na tle zupełnie nieudanej publikacji poświęconej kampanii konotopskiej: *Konotops'ka bitva 1659 r. Zbirka naukovih prac*, Konotop 1996. Warto również zwrócić uwagę na opinię strony rosyjskiej wymienioną w recenzji jednej z ukraińskich prac poświęconych tej bitwie: I. Babulin, „*Dikie tancy*” na konotopskom pole, „*Rejtar: voenno-istoričeskij žurnal*”, nr 25, 2006 (dotarłem do internetowej wersji tego artykułu po adresie: <http://www.reitar-military.ru/mag.php>)

⁴² W. Czermak, *Szczęśliwy rok. Dzieje wojny polsko-moskiewskiej z r. 1660*, „Przegląd Polski” (dalej PP), t. LXXXII–CVII, 1886–1893; A. Hniłko, *Wyprawa cudnowska w 1660 roku*, Warszawa 1931; R. Romański, *Cudnów 1660*, Warszawa 1996. Działaniami na Białorusi w tym okresie zajmuje się Krzysztof Kossarzecki. Zob. tegoż *Działalność wojskowa pułkownika Iwana Nieczaja na Białorusi w latach 1657–1659*, „Ukraïna v Central'no-Shidnij Êvropi”, nr 5, 2005, s. 359–391. Poszerzona wersja tego artykułu znajduje się w opublikowanej na Białorusi pracy: *Kampaniâ 1660 godu u Litve*, w: „*Arche*”, nr 6, 2006 (w tym miejscu chciałbym podziękować autorowi za udostępnienie polskiej wersji tej pracy).

⁴³ Ł. Ossoliński, *Cudnów–Słobodyszcze 1660*, Zabrze 2006.

Rolę czynnika tatarskiego w przedstawianym okresie naświetlili w swoich pracach V.D. Smirnov, A.A. Novosels'kij i L. Podhorodecki⁴⁴. Szczególnie badania A. Novosels'kiego wnoszą bardzo dużo do tematyki niniejszej pracy, gdyż oparte są na relacjach posłów carskich na Krymie w interesującym nas okresie. Przybliżają też bilans walk pod Konotopem oraz strat, jakie spowodował w południowych ujazdach Państwa Moskiewskiego najazd tatarski, mający miejsce w sierpniu 1659 roku.

Sprawami wyznaniowymi zajęli się V.O. Ejngorn, a także metropolita Makarij (M.P. Bułgakov) oraz polski badacz dziejów prawosławia w czasach Jana Kazimierza, Antoni Mironowicz⁴⁵. Wiele cennych informacji, zwłaszcza rokowań polsko-kozackich na sejmie 1659 roku znaleźć można w pracy J.W. Wołoszyna⁴⁶.

Spośród prac współczesnych historyków wiele interesujących informacji przynoszą publikacje J. Dąbrowskiego, J. Kaczmarczyka, W. Majewskiego, M. Szwabę, J. Tazbira, Z. Wójcika oraz Ch. O'Brien, F. Sysy-na i A. Kamińskiego⁴⁷. Ostatnio ukazały się dwie pozycje wnoszące wiele

⁴⁴ V.D. Smirnov, *Krymskoe hanstvo pod verhovenstvom Otomans'koj Porty do načala XVIII v.*, Sankt-Peterburg 1887; A.A. Novosels'kij, *Bor'ba moskovskogo gosudarstva s Tattarmi vo vtoroj połovine XVII veka*, w: idem, *Issledovaniâ po istorii epohi feodalizma*, Moskva 1994, s. 13–115; L. Podhorodecki, *Chanat Krymski i jego stosunki z Polską w XV–XVIII w.*, Warszawa 1987.

⁴⁵ V.O. Ejngorn, *Snošeniâ malorossijskogo duhovenstva s moskovskim pravitel'stvom v carstvovanie Alekseâ Mihajloviča*, ČOIDR, kn. II, 1893, s. 99–370; Metropolita Makarij (M.P. Bułgakov), *Istoriâ Russkoj Cerkvi*, kn. VII, Moskva 1996; A. Mironowicz, *Prawosławie i unia za panowania Jana Kazimierza*, Białystok 1997; idem, *Kościół prawosławny w dziejach dawnej Rzeczypospolitej*, Białystok 2001.

⁴⁶ J.W. Wołoszyn, *Problematyka wyznaniowa w praktyce parlamentarnej Rzeczypospolitej w latach 1648–1696*, Warszawa 2003.

⁴⁷ J. Dąbrowski, *Polsko-moskiewskie rokowania pokojowe w 1658 roku*, w: *Rzeczpospolita w latach Potopu*, red. J. Muszyńska i J. Wijaczka, Kielce 1996, s. 91–107; J. Kaczmarczyk, *Hadziacz 1658 – kolejna ugoda czy nowa unia?*, „Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze. Spotkania polsko-ukraińskie. Studia Ucrainica”, red. S. Kozak, t. 2, 1994, s. 35–40; idem, „*Działo się w obozie pod Cudnowem dnia 17. octobra anno 1660*”, w: *Z dziejów Europy Środkowo-Wschodniej. Księga pamiątkowa ofiarowana prof. W.A. Serczykowi w 60 rocznicę urodzin*, red. E. Urwanowicz, A. Mironowicz i H. Parafianowicz, Białystok 1995, s. 221–226; W. Majewski, *Struktura społeczna a orientacje polityczne na Ukrainie Prawobrzeżnej (1659–1662)*, „Rocznik Przemyski”, t. XI, 1967, s. 105–134; M. Szwaba, *Litwa wobec unii hadziackiej 1658 roku*, „Studia Wschodnie”, red. K. Matwijowski i R. Żerelik, t. II, 1993, s. 33–37; J. Tazbir, *Polityczne meandry Jerzego Niemiryca*, „Przegląd Historyczny” (dalej PH), t. LXXV, 1984, s. 23–36; Z. Wójcik, *Traktat Andrusowski 1667 roku i jego geneza*, Warszawa 1957; idem, *Dyplomacja polska w okresie wojen drugiej połowy XVII w. (1648–1699)*, w: *Historia dyplomacji polskiej*, t. II, Warszawa 1982, s. 163–330; idem, *Jan Kazimierz Waza*, Wrocław 1997; Ch. O'Brien, *Muscovy and the Ukraine: from the Pereieslav Agreement to the Truce of Andrusovo*

do poznania dziejów Kozaczyzny. Pierwszą jest książka M. Franza poświęcona idei powstania państwa kozackiego na ziemiach ukraińskich Rzeczypospolitej w XVI i XVII wieku. Autor przedstawił w niej przebieg wydarzeń związanych z zawarciem ugody hadziackiej oraz cudnowskiej, a także omówił samą treść pierwszego z wymienionych układów. Zaprezentował też przyczyny jego upadku. Niestety słabą stroną tej publikacji odnośnie do okresu lat 1658–1660 jest omówienie wydarzeń poprzedzających podpisanie ugody hadziackiej, co wynika z faktu wykorzystania przez autora starszych opracowań tematu, a co za tym idzie, niewiele wnosi to do tematu tego opracowania⁴⁸. Druga to publikacja J. Kaczmarczyka omawiająca dzieje unii hadziackiej⁴⁹. Autor przedstawia genezę ugody, przebieg rokowań, które doprowadziły do jej zawarcia, omawia też dokładnie jej treść i krótki czas, gdy obowiązywała. Nie odpowiada jednak jednoznacznie na zasadnicze pytanie, czy ugoda miała szanse przetrwać dłużej; przedstawia natomiast opinie historiografii polskiej i ukraińskiej w tej materii.

Warto też zaznaczyć, że w 2006 roku ukazał się pierwszy tom pracy zbiorowej *Istoriâ ukraïns'kogo kozactva*, red. V.A. Smolij, poświęcony historii Kozaczyzny do końca XVIII wieku⁵⁰. Wśród publikowanych w nim artykułów szczególnie dużo do mojej pracy wniosły teksty autorstwa V.A. Smolija i V.S. Stepankova (*Deržavna ideâ za kozac'koï dobi*), S.A. Lep'âvka (*Mižnarodni vidnosini ta diplomatiâ*) i V. Gorob'a (*Politična sistema ta instytucijna model' Ukraïns'koï kozac'koï derami*).

Wiele miejsca opisywanym przeze mnie wydarzeniom poświęcili autorzy publikacji prezentujących całą historię Ukrainy i Kozaków, poczynając od wzmiankowanej pracy D. Bantiš-Kamens'kijego, a kończąc na najnowszej książce autorstwa Natalii Jakowenko⁵¹.

Na koniec należy zwrócić uwagę na materiały dostępne za pośrednictwem Internetu. Jest to źródło zmienne, niestabilne, o czym się przekonał

1654–1667, Berkeley 1963; F. Sysyn, *Between Poland and the Ukraine, The Dilemma of Adam Kysil 1600–1653*, Cambridge 1985; A. Kamiński, *The Cossack Experiment in Szlachta Democracy in the Polish-Lithuanian Commonwealth: The Hadiach (Hadziacz) Union*, „Harvard Ukrainian Studies”, vol. I, Cambridge 1977, nr 2, s. 178–197.

⁴⁸ M. Franz, *Idea państwa kozackiego na ziemiach ukraińskich w XVI–XVII wieku*, Toruń 2006.

⁴⁹ J. Kaczmarczyk, *Rzeczpospolita Trojga Narodów: mit czy rzeczywistość. Ugoda hadziacka – teoria i praktyka*, Kraków 2007.

⁵⁰ *Istoriâ ukraïns'kogo kozactva. Narisi v dvoh tomah*, t. I, red. V.A. Smolij, Kiïv 2006.

⁵¹ D.M. Bantiš-Kamens'kij, *Istoriâ Maloj Rossii*, t. II, Moskva 1842; D.I. Evarnickij, *Istoriâ zaporożskich kazakov*, t. II, Kiïv 1990; D. Dorošenko, *Naris istorii Ukraïni*, t. II, Varšava 1933; I. Krip'âkevič, *Istoriâ Ukraïni*, L'viv 1990; *Velika istoriâ Ukraïni vid najdavniših časiv*, zI vstup. Ivana Krip'âkeviča, t. II, Kiïv 1993; W.A. Serczyk, *Historia Ukrainy*, Wrocław 2001 (wyd. III); N. Jakowenko, *Historia Ukrainy do końca XVIII wieku*, Lublin 2000.

piszący te słowa. Czytelnik zaintrygowanym tematem poruszonym w poniższej pracy z pewnością znajdzie w sieci wiele ciekawych materiałów. Oprócz wciąż doskonałej polskiej wersji Wikipedii godna polecenia jest wersja zarówno ukraińska, jak i rosyjska. Historycy wojskowości do niedawna mieli możliwość zapoznania się z artykułami poświęconymi historii militarnej Rosji znajdującymi się na stronie www.milhist.ru. Znajdowały się tam przedruki m.in. prac o taktyce walki jazdy moskiewskiej w latach wojny z Rzeczpospolitą 1654–1667, stan osobowy oddziałów W.B. Szeremietiewa w kampanii cudnowskiej i wiele innych. Niestety, strona ta jest od pewnego czasu niedostępna. Badacze historii Rosji, i nie tylko, powinni być szczególnie zainteresowani stroną <http://www.vostlit.info>, gdzie znajdują się źródła, głównie wersje rosyjskich wydawnictw źródłowych (często wraz z komentarzem), począwszy od XIX wieku, a skończywszy na czasach współczesnych. Tam też znajdują się źródła m.in. do historii Ukrainy. Te ostatnie publikowane są również na stronie <http://litopys.org.ua>. Można tam znaleźć wszystkie ważniejsze latopisy, a także całe wybrane monografie poświęcone historii Ukrainy.

Oddając do rąk Czytelnika niniejszą pracę, chcę zwrócić uwagę na kilka kwestii językowych. Po pierwsze, uznałem za stosowane zamiast nazwy Rosja stosować termin Państwo Moskiewskie albo Moskwa. W części pracy, poświęconej działaniom wojennym, w przypadku armii moskiewskiej posługuję się terminem dywizji zastępując nim ówczesną nazwę „pułku bojaraskiego”, czyli jednostki, w której skład wchodziły pułki piechoty *nowego stroju*, rajtarskie, dragońskie, Kozacy oraz jazda moskiewska, czyli pospolite ruszenie szlachty. Uznałem także za stosowne w przypadku Kozaczyzny używać imion w wersji ruskiej: Iwan Wyhowski zamiast Jan Wyhowski, Jurij Chmielnicki zamiast Jerzy Chmielnicki itd. W kwestii terminologii związanej z Tatarami przyjąłem za Dariuszem Skorupą pisownię kałga, nuredyn, Girej i Baczysaraj, zamiast rozpowszechnionego w Polsce gałga, nuradyn, Gerej i Baczysaraj⁵². Jeśli chodzi o pisownię nazwy Kijów w języku ukraińskim, to do 1991 roku nazwa tego miasta pisana była zgodnie z zasadami pisowni rosyjskiej (Kiev), a od 1992 roku zapisywana jest według zasad ukraińskich (Київ). Dlatego też w książce tej można znaleźć oba zapisy.

Na zakończenie chciałbym podziękować za pomoc przy powstawaniu tej pracy profesorowi Mirosławowi Nagielskiemu – bez którego to dzieło nie ujrzałoby światła dziennego – oraz recenzentom, profesorom śp. Jaremie Maciszewskiemu, Krystynowi Matwijowskiemu, Karolowi Olejnikowi i Markowi Wagnerowi za ich cenne uwagi i wskazówki, a także dr. Krzysztofowi Kossarzeckiemu za materiały, które w niniejszej pracy zostały wykorzystane.

⁵² Zob. D. Skorupa, *Stosunki polsko-tatarskie 1595–1623*, Warszawa 2004, s. 20.